

Тема 4. Стилiстична диференцiацiя українськомовної лексики

План

1. Стилiстична диференцiацiя української лексики.
2. Стилiстичне використання багатозначностi.
3. Стилiстичнi можливостi омонiмiї.
4. Використання синонiмiв рiзних стилях мови.
5. Стилiстичне використання антонiмiв.
6. Лексика iншомовного походження в стилiстичному планi.
7. Номiнативнi та стилiстичнi функцiї неологiзмiв
8. Термiни в рiзних стилях мови.

Лексика (сукупність слів) сучасної української літературної мови з погляду стилістичної диференціації поділяється на дві великі групи.

Стилістично нейтральна (міжстильова) лексика вживається в усіх стилях мови, стилістично забарвлена лексика співвідноситься з одним чи з кількома (але не з усіма) функціональними стилями.

Стилістично нейтральна лексика охоплює назви явищ природи: блискавка, вітер, грім, дощ, повінь, посуха; назви рослин і тварин: верба, дуб, тополя, явір, яблуня, жито, овес, пшениця; жайворонок, куріпка, курка, одуд, ведмідь, корова, собака; назви органів людського тіла: голова, нога, око, рука, язик; назви будівель та їх частин: будинок, церква, вікно, двері, дах, склепіння, стеля, підлога; назви дій і станів, місця, часу, простору: ходити, робити, носити, жити, спати, шукати; там, тут, сьогодні, вчора, далеко, близько тощо.

Стилістично забарвлені слова часто виступають як паралелі до нейтральних, загальновживаних: *розуміти* (нейтральне), *усвідомлювати* (книжне), *кумекати* (розмовне); *піти* (нейтральне), *вирушити* (книжно-офіційне), *ушитися* (просторічне); *збори* (нейтральне), *збіговисько* (зневажливе); *високий* (про чоловіка — нейтральне), *довготелесий* (розмовне).

Переносні значення переважають у художньому й публіцистичному стилях. Широко представлена група слів з переносним значенням для оцінної характеристики людей у розмовному мовленні. Оцінка може бути як позитивна (*бджілка, голуб, ластівка, соловейко, сокіл*), так і негативна (*гадюка, корова, свиня, коза, собака, цап, баран*).

Наприклад:

Сини мої, мої *соколи*,
Не розлюблю я вас ніяк.

(В. Сосюра)

Як надіялась, що її нащадок людиною піде між людьми, а він
виріс і *свинякою* втерся в життя” *(Григорій Тютюнник)*;

“Не козак ти, не лицар! Ти *гадюка*, злодій ти!” *(С. Васильченко)*;

“Ненечко, *ластівочко*! Я ж у вас люба дитина”
(М. Кропивницький).

Особливу групу лексики становлять слова вузького стилістичного призначення, вживання яких обмежене однією сферою життя чи діяльності людей, — терміни, професіоналізми, жаргонізми, розмовна та просторічна лексика, застарілі слова, неологізми, зокрема поетичні.

Цей розряд лексики поповнюється загальноновживаними словами, використаними в переносному значенні.

Приміром, у загальнонародній мові *лимонка* означає сорт груші. За зовнішньою подібністю так названо ручну гранату. У такому значенні *лимонка* є військовим професіоналізмом. *Редиска* “однорічна овочева рослина” належить до загальноновживаної лексики, а *редиска* в розумінні “погана людина” являє собою жаргонізм.

2. СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ БАГАТОЗНАЧНОСТІ

Багатозначність (полісемія) — це наявність в одного слова двох або більшої кількості значень.

Полісемія має великі стилістичні можливості, проте це явище неоднаково проявляється в різних стилях.

Контекст офіційно-ділового й наукового стилів використовує лише одне із значень полісемічного слова, як правило, пряме. В офіційно-діловому і особливо в науковому стилі вживається багато термінів, що виникли шляхом метафоризації слів загальнонародної мови, однак ці метафори стерті і не використовуються як засіб створення образності.

Візьмемо уривки з офіційно-ділового та наукового текстів: “Кабінетові міністрів України та Національному банкові України розробити й запровадити *механізм*, який сприяв би *припливу* коштів населення до Ощадного та інших банків України” (газ.). Слово *механізм* ужите тут лише в одному значенні — “сукупність заходів”, а в метафорично використаному слові *приплив* уже не відчувається жодної образності.

Найбільший вияв можливості полісемії знаходять у художньому й публіцистичному стилях.

Багатозначне слово тут може виконувати стилістичну функцію не тільки залежно від інших слів, а й з огляду на волю автора.

Коливання значення того чи того слова, від конкретного до загального і навпаки, дає широкий простір для створення різних стилістичних ефектів.

“Мене спиняє біла піна гречок, запашина, легка, наче збита крилами бджіл” (М. Коцюбинський);

“Орлині крила чуєш за плечима, Самі ж кайданами прикуті до землі” (Леся Українка);

*“Все вище, вище й вище я здіймався на крилах мрій”
(Леся Українка).*

3. СТИЛІСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ОМОНІМІЇ

Омоніми — слова, що мають однаковий звуковий склад, але відмінні значенням.

Травлений — оброблений або виготовлений шляхом травлення (малюнки, візерунки тощо) і *травлений* — засвоєний у процесі травлення (про їжу); *стигнути* — дозрівати і *стигнути* — холонути; *боронити* — захищати і *боронити* — перешкоджати.

Зі стилістичною метою частіше використовуються омоніми, що виникли на рідному ґрунті внаслідок розпаду семантичної єдності.

Тут велику роль відіграє можливість семантичного зіставлення чи протиставлення.

Основна стилістична функція омонімів — досягнення жартівливого або іронічного ефекту. Омоніми вводяться в текст для виявлення дотепності, для пародійного спрямування тексту, його стилістичної витонченості.

Дотепність, як відомо, сприяє кращому висвітленню певного поняття.

ПАРОНІМІЯ ЯК СТИЛІСТИЧНИЙ ЗАСІБ І ЯК ВАДА ТЕКСТУ

Пароніми (гр. *para* “біля, поряд” та *onuta* “ім’я”) — слова, близькі за звучанням, але різні за значенням: *нагода* — *пригода*, *дефектний* — *дефективний*, *декваліфікація* — *дискваліфікація*. ***Не всі слова, схожі за звучанням, можна вважати паронімами.***

До паронімічних належать тільки ті, що мають невелику відмінність у вимові. Інколи в паронімів є спільна морфема: *уява* — *уявлення*, *мова* — *мовлення*. Семантичні зв’язки між паронімами можуть бути синонімічні (*тяжкий* — *важкий*), антонімічні (*емігрант* — *іммігрант*); вони можуть бути пов’язані певною семантичною близькістю (*дипломник* — *дипломант*), належати до однієї тематичної групи (*калина* — *малина*).

ВИКОРИСТАННЯ СИНОНІМІВ РІЗНИХ СТИЛЯХ МОВИ

Синоніми — слова, близькі за значенням і різні за звучанням; тобто вони відрізняються семантичними відтінками, стилістичним забарвленням або обома цими ознаками.

Для лексикології синонімія — це повний або частковий збіг значень двох чи кількох слів як одиниць словника у відриві від контексту. Погляд стилістики на синонімію істотно відрізняється від погляду інших мовознавчих дисциплін.

Стилістиці властиве поширене розуміння синонімії. Тут маємо на увазі синоніміку не тільки лексичну (*любий, милий*), а й синтаксичну (*радіти з чого, радіти від чого*), морфологічну (*на блакитному небі, на блакитнім небі*), словотвірну (*походив, попоходив*), фразеологічну (*бере, бере вовк, та й вовка візьмуть; і на жалку кропиву мороз буває*).

І якщо в синоніміці найяскравіше виявляється багатство мови, то глибоке знання синонімічних можливостей і вправність у користуванні ними є одним із найважливіших показників майстерності письменника, журналіста, взагалі людини, чия творчість якимось чином пов'язана з мовою.

СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ АНТОНІМІВ

Антоніми (гр. *anti* “проти”, *онута* “ім’я”) — слова, що називають протилежні за змістом поняття.

При визначенні антонімічності слів обов’язковою умовою є логіко-семантична співвіднесеність позначуваних ними понять. Адже в антонімічні стосунки вступають лише ті слова, які співвідносяться за змістом на основі протилежності. Сюди належать слова, що позначають якості (*привабливий* — *неприємний*, *гарний* — *поганий*), почуття (*дружба* — *ворожнеча*), простір, час (*схід* — *захід*, *віддаленість* — *близькість*, *минулий* — *майбутній*), різноманітні дії й стани (*розкошувати* — *бідувати*, *радіти*—*журитися*). В антонімічних стосунках слова можуть перебувати й тоді, коли одне з них є нейтральною назвою, а друге — емоційно забарвленою: *хлопець* — *тюхтій*, *новий* (міністр) — *новоспечений* (міністр).

ЛЕКСИКА ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В СТИЛІСТИЧНОМУ ПЛАНІ

В українську мову в різні періоди її існування входили й слова з інших мов. Слова іншомовного походження становлять тепер приблизно десять відсотків лексичного складу нашої мови.

З-поміж них виділяємо інтернаціоналізми, запозичення і власне іншомовні слова.

Інтернаціоналізми — це слова, що вживаються в багатьох неблизькоспоріднених мовах і водночас зберігають спільність семантики та фонетико-морфологічної будови, переважають у сфері понять із галузі культури, науки, політики, мистецтва; як правило, не мають відповідників у мові поширення: *бібліотека, музика, театр, еволюція, радіо, телефон, лірика, каталіз, синтагма, синус*.

НОМІНАТИВНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ НЕОЛОГІЗМІВ

Неологізми (гр. *neos* “новий”, *logos* “слово”) — нові слова, словосполучення, фразеологізми, що з’являються в мові. Виникнення неологізмів спричинене потребою давати назви новим предметам, явищам, поняттям, які постають унаслідок безперервного розвитку економіки, науки, культури, в результаті розширення й поглиблення зв’язків з іншими народами та державами.

Особливо активно поповнюються новими словами сучасні науково-технічні термінологічні системи: *біоніка*, *біонавт*, *гідропоніка*, *генотип*, *комп’ютер*, *летилан* (антимікробна речовина), *інтерферон*, *океанолог* тощо.

У публіцистиці часом уживаються й індивідуальні неологізми для посилення експресії вислову: “З тими, хто не вміє скинути темні окуляри вболівальника, подивитися на речі пильним, тверезим і об’єктивним поглядом, страждає на *києвофобію*, особливого бажання дискутувати немає” (газ;), “Київ, нівроку, розбудовується, аж гай гуде. Зокрема моїм рідним Печерськом, від “панських” Липок до “людського” Печерського мосту, вже ні проїхати ні пройти. Енергійно розбиті велетенські котловани викликають химерні асоціації чи то з романом Платонова, чи з кратерами на поверхні Місяця. Ситуація *унікантнюється* дощовитим літом, отже, човгаючи до метро по кісточки в багнюці, мимоволі пригадуєш епоху чунів і калош. Зрозуміло, краса вимагає жертв. Перетерпимо, чого там, — і не таке доводилося терпіти!” (О. Забужко).

ТЕРМІНИ В РІЗНИХ СТИЛЯХ МОВИ

Від слова *термін* утворене слово термінологія, яке означає “сукупність термінів з усіх галузей знання”, а також є назвою розділу лексикології, що вивчає терміни певної мови.

У словниковому складі української літературної мови термінологічна лексика посідає велике місце. Невпинний розвиток науки й техніки, дослідження в різних галузях знання, міжнародна співпраця вчених, митців, діячів суспільно-політичного напрямку, технічне й комерційне співробітництво та інші форми стосунків між народами й державами спричинюють проникнення термінології майже в усі сфери людської діяльності.

Нові поняття, що постають у науці, вимагають нових слів для називання. Тепер у розвинених мовах близько 90 відсотків нової лексики становлять науково-технічні терміни.

Останнім часом прискореними темпами розвиваються такі галузі науки, як хімія, кібернетика, ядерна фізика, біохімія, комп'ютерна техніка тощо.

Термін повинен бути однозначним у межах однієї термінологічної системи, оскільки полісемія в цій сфері призводить до плутанини.

Багатозначні одиниці в різних термінологічних системах треба вважати омонімами: *деривація* (лат. “відведення, утворення”) використовується в мовознавчій науці і означає “творення слів” і у військовій справі — “відхилення кулі від лінії прицілювання”; *морфологія* — розділ мовознавства, що вивчає будову слова (лінгв.) і наука про закономірності формотворення тваринних і рослинних організмів (біол.).

Синонімія в термінології — небажане явище, але синоніми й у цьому розряді лексики є.